

VODIČ DOBRIH PRAKSI OBRAZOVNE INTEGRACIJE DECE IZ ROMSKIH POV RATNIČKIH PORODICA

Fondacija za obrazovanje Roma sprovodi projekat pod nazivom „Pospešivanje zapošljivosti mladih Roma – faza II” uz podršku programa Nemačke finansijske saradnje koji sprovodi Nemačka razvojna banka KfW u ime Vlade Republike Nemačke – Ministarstva za ekonomsku saradnju i razvoj.

Beograd, septembar 2022. godine

SADRŽAJ

LISTA SKRAĆENICA KORIŠĆENIH U TEKSTU.....	3
UVOD	4
O VODIČU	5
KAKO JE NASTAO OVAJ VODIČ	7
Zakonski okvir	9
Socijalna isključenost i siromaštvo	13
Obrazovanje dece iz povratničkih porodica u Republici Srbiji – stanje i praksa	14
Nivoi obrazovanja u Republici Srbiji i pregled aktuelnog stanja	18
Opšte karakteristike školskog deteta	19
Digitalizacija i edukativni razvoj	20
FOR MODEL OBRAZOVNE INTEGRACIJE KAO PRIMER DOBRE PRAKSE OBRAZOVNE INTEGRACIJE	21
NAJVAŽNIJE NAUČENE LEKCIJE I PREPORUKE	28
REFERENCE	31

LISTA SKRAĆENICA KORIŠĆENIH U TEKSTU

REF - Roma Education Fund

FOR - Fondacija za obrazovanje Roma

URI - Udruženje Roma intelektualaca

CEREZ - Centar za edukaciju Roma i etničkih zajednica

MISC - Istraživanje višestrukih pokazatelja položaja žena i dece (Multiple Indicator Cluster Survey)

UNICEF – United Nations International Children’s Emergency Fund

PPP - Pripremni predškolski period

OŠ - Osnovna škola

MPNTR - Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja

ZOSOV- Zakon o osnovama Sistema obrazovanja i vaspitanja

KIRS- Komesarijat za izbeglice i migracije Republike Srbije

UVOD

Ovaj Vodič nastao je u okviru projekta *Pospešivanje zapošljivosti mladih Roma*, koji Fondacija za obrazovanje Roma (FOR) – deo međunarodne fondacije *Roma Education Fund* (REF) – sprovodi u periodu od 2016. do 2023. godine (faza I: 2016–2019, faza II: 2019–2023). Projekat se realizuje uz podršku programa Nemačke finansijske saradnje koji sprovodi Nemačka razvojna banka KfW u ime Vlade Republike Nemačke – Ministarstva za ekonomsku saradnju i razvoj. Projekat pruža tehničku podršku i efikasne mehanizme za borbu protiv diskriminacije, kao i stvaranje uslova u kojima mladi Romi i Romkinje imaju pristup kvalitetnom obrazovanju i efikasniji pristup tržištu rada.

Projekat „Pospešivanje zapošljivosti mladih Roma u Srbiji – faza II” sadrži tri programske komponente:

- 1) **Komponenta 1** – Stipendije i mentorski program za srednjoškolce;
- 2) **Komponenta 2** – Pospešivanje zapošljivosti mladih Roma i Romkinja;
- 3) **Komponenta 3** – Obrazovna reintegracija Roma povratnika/ca.

Programska komponenta 3 je fokusirana na obrazovnu reintegraciju dece iz romskih povratničkih porodica. Podrška obrazovnoj reintegraciji Roma povratnika/ca se realizovala kroz grant program za lokalne nevladine organizacije. Cilj grant programa je poboljšanje inkluzije i školske spremnosti dece iz romskih povratničkih porodica. Organizacije dobitnice grantova obezbeđuju korisnicima/ama relevantne informacije, podršku pri upisu u školu i prikupljanju dokumentacije, kao i dodatne časove srpskog jezika i drugih školskih predmeta. Na nivou celog projekta je uspostavljena dugoročna saradnja sa relevantnim institucijama i međunarodnim organizacijama koje rade u ovoj oblasti radi stvaranja preduslova za sistemsku reintegraciju povratnika/ca. Predstavnicima/ce lokalnih organizacija su dali značajan doprinos u realizaciji projektnih ciljeva, kao i u izradi ovog Vodiča, deljenjem svojih iskustava i znanja sa terena, primera dobre prakse, kao i izazova na koje su nailazili tokom realizacije projektnih aktivnosti.

O VODIČU

Cilj kreiranja *Vodiča dobrih praksi obrazovne integracije dece iz romskih povratničkih porodica* je da prikaže iskustva i primere dobre prakse lokalnih romskih organizacija koje su se bavile obrazovnom integracijom dece u okviru FOR grant programa. Takođe, integrisana iskustva treba da služe kao svojevrsan skup znanja, informacija i preporuka za organizacije u drugim lokalnim zajednicama koje se bave pitanjima obrazovanja dece iz povratničkih porodica, ali i da učine vidljivijim položaj povratnika prema Sporazumu o readmisiji u Republici Srbiji. Direktni rad sa porodicama i susreti sa partnerskim organizacijama su otvorili mnoštvo tema sa kojima se susreću deca i porodice nakon povratka u Srbiju. Naš Vodič ne može da odgovori na sve njih, ali može da osvetli stanje i prakse u obrazovanju dece iz povratničkih porodica u lokalnim zajednicama koje su bile obuhvaćene projektom, kao i da ponudi odgovor na pitanje koliko košta podrška obrazovnoj integraciji romske dece iz povratničkih porodica u vaspitno-obrazovni sistem Republike Srbije.

Svrha ovog Vodiča je da predstavi model za integraciju dece povratnika u obrazovni sistem u Srbiji koji su implementirali lokalni partneri FOR u dva ciklusa. Objasnjavajući korake i metodologiju korišćene za kreiranje modela, cilj Vodiča je da akumulira znanje i praksu i da se osvrne na uspehe, kao i na izazove u okviru obrazovne reintegracije romske dece povratnika.

Ovaj Vodič je prvenstveno namenjen lokalnim organizacijama civilnog društva koje rade na polju socijalne inkluzije Roma uopšte, kao i vaspitačima, učiteljima, nastavnicima, lokalnim institucijama i školskim vlastima, stručnim službama u školi i drugim relevantnim akterima koji mogu pronaći rezultate i preporuke korisne u njihovim nastojanjima da unaprede obrazovnu reintegraciju povratnika u obrazovni sistem u Srbiji.

Ciljevi Vodiča su:

- Upoznavanje šire javnosti sa obrazovnim potrebama dece iz povratničkih porodica i neophodnošću intervencija civilnog društva u ovoj oblasti;
- Jasno predstavljanje zakonodavnih i strateških dokumenata relevantnih za uspešnu implementaciju bilo kakvih intervencija u oblasti obrazovanja Roma, posebno povratnika;
- Pružanje budućim pokretačima sličnih programa jasan pregled praksi FOR modela, primera, ključnih karakteristika i procesa;

- Omogućavanje zainteresovanim akterima da koriste i implementiraju model dobre prakse kroz predstavljanje rezultata i ishoda FOR modela.

Prema podacima Kancelarije za readmisiju iz 2021. godine¹ najveći broj povratnika jesu Romi. Siromaštvo, nasilje, prirodne nepogode, loši uslovi života, nezaposlenost i diskriminacija mogu biti samo neki od razloga koji će podstaći porodicu na odlazak. Bolja perspektiva u drugim državama – sa stanovišta socijalne sigurnosti i pravde, pristupa obrazovanju, tržištu rada i zaposlenju – utiče na odluku o napuštanju Srbije. Republika Srbija je zemlja koja se suočava sa nepovoljnim društvenim okolnostima, kao što su nezaposlenost, siromaštvo i nedostupnost usluga, koje otežavaju bavljenje temom povratnika na adekvatan način. Dodatni izazov je integracija povratničke dece u obrazovni sistem zbog propusta u obrazovanju koji se dešavaju zbog preseljenja.

U narednim poglavljima predstavimo model pristupa integraciji povratnika u lokalnim zajednicama korisnika FOR grant programa I i II ciklusa.

Partnerske organizacije i gradovi/opštine I faza 2016–2019.	Partnerske organizacije i gradovi/opštine II faza 2019–2022.
Edukativni Centar Roma - Subotica	Udruženje Roma Intelektualaca, Vladičin Han/Surdulica
Udruženje ROSA, Sat Mahala, Leskovac	Udruženje Ruke Prijateljstva, Kraljevo
Grupa za decu i mlade Indigo, Niš	Centar za edukaciju Roma i etničkih zajednica, Beograd
Udruženje Roma Intelektualaca, Vladičin Han/Surdulica	Grupa za decu i mlade Indigo, Niš

Literatura, izvori i lista reference korišćeni za potrebe pripremanja Vodiča dati su u okviru ovog Vodiča.

¹ Statistike kancelarije za readmisiju za 2021. godinu, Dostupno na https://kirs.gov.rs/media/uploads/Readmisija_izvestaj_2021.pdf

KAKO JE NASTAO OVAJ VODIČ

Vodič je koristio participativni pristup koji je omogućio lokalnim romskim organizacijama koje su sprovodile FOR model da u velikoj meri doprinesu razvoju i idejnom rešenju samog Vodiča. Sugestije, preporuke i uvidi lokalnih organizacija su nam pomogli da poboljšamo praktičnu primenu ovog Vodiča omogućavajući detaljnu razradu različitih praksi koje su postigle dobre rezultate.

Učešće i svoj doprinos u ovom procesu dali su:

- predstavnici Udruženja Roma intelektualaca (URI), Vladičin Han;
- predstavnici Udruženja građana Ruke prijateljstva, Kraljevo;
- predstavnici Centra za edukaciju Roma i etničkih zajednica (CEREZ), Beograd;
- predstavnik Udruženja građana Edukativni centar Roma, Subotica.

Sa predstavnicama navedenih organizacija smo obavili individualne razgovore o sprovedenim aktivnostima u okviru kojih smo prodiskutovali o sledećim temama:

- Lokalni kontekst u kom organizacija deluje;
- Povratničke porodice i njihova integracija u lokalnu zajednicu, uspostavljanje saradnje i poverenja;
- Direktni rad sa decom;
- Koji su mehanizmi koje je organizacija sprovodila kako bi motivisala decu i porodicu da se zadrže u obrazovnom sistemu?
- Da li postoje i koje su mere u obrazovnom sistemu koje se pokazuju kao dobre (pedagoški asistenti, pedagoški profil, mentori, dodatni časovi jezika)?
- Saradnja sa školskim upravama, školama, učiteljima/cama i PEPSI službama – iskustva sa terena;
- Intersektorska saradnja u zajednici: socijalna zaštita, policija, zdravstvo, jedinica lokalne samouprave, Nacionalna služba za zapošljavanje;
- Izazovi i prepreke, u t i c a j COVID-19 na realizaciju školskih aktivnosti;
- Procena uspešnosti projektnih aktivnosti: šta je novo, šta je dobro, a šta treba menjati.

Nakon početnih intervjua sa predstavnicima organizacija, održan je i dvodnevni sastanak osmišljen kao radionica izgradnje kapaciteta lokalnih organizacija gde je kroz interaktivan rad i rad na konkretnim primerima izvršen pregled postignutog i gde su prikazani rezultati i najveći izazovi koji su pratili aktivnosti u okviru implementacije lokalnih projekata. Šta to znači u praksi? Lokalni nivo je izuzetno važan za efikasno sprovođenje politika i programa za inkluziju Roma i Romkinja. *Ovo je nivo gde je isključenost najvidljivija* i gde su za obrazovnu i socijalnu inkluziju potrebni praktični koraci. Saradnja i rad sa zajednicom zahteva razumevanje njihove pozicije i razvijanje načina za podršku u kontekstu ostvarivanja osnovnih prava. Uključivanje članova zajednice je ključno za proces njihovog osnaživanja.

STATUS POVRATNIČKIH ROMSKIH PORODICA U SRBIJI

Zakonski okvir

Republika Srbija je u septembru 2007. godine potpisala **Sporazum između Republike Srbije i Evropske zajednice o readmisiji lica koja nezakonito borave**, sa Evropskom unijom.² Sporazum je Narodna skupština Republike Srbije ratifikovala 7. novembra 2007, a stupio je na snagu 1. januara 2008. godine. Ovim Sporazumom Republika Srbija je zakonski uredila oblast povratka i prihvata lica koja se vraćaju po Sporazumu o readmisiji. Potpisivanjem Sporazuma o readmisiji Republika Srbija je izrazila spremnost da *sprovodi mere u cilju reintegracije povratnika*. Institucionalni okvir za sprovođenje politike reintegracije, kao i specifične mere i aktivnosti, uspostavljeni su posebnom Strategijom. Zakon o upravljanju migracijama, kao krovni zakon u oblasti migracija, uspostavlja nadležnost Komesarijata za izbeglice i migracije Republike Srbije u pogledu postupanja prema povratnicima po osnovu Sporazuma o readmisiji³.

Srbija se potpisivanjem Sporazuma o readmisiji lica koja nezakonito borave obavezala na prihvatanje svojih državljana ili državljana trećih država koji su boravili na njenoj teritoriji, a koji ne ispunjavaju ili više ne ispunjavaju uslove za boravak na teritoriji Evropske zajednice. Pored ovog sporazuma, Srbija je potpisala i bilateralne sporazume o readmisiji sa brojnim državama. Položaj povratnika u Srbiji nije regulisan nijednim posebnim pravno obavezujućim aktom. Sporazum sa Evropskom zajednicom, kao i bilateralni sporazumi, jedini su pravno obavezujući akti koji se odnose na povratnike⁴.

Nepotpun, ali relativno kredibilan i zvaničan pokazatelj o osnovnim podacima i potrebama odbijenih tražilaca azila iz Srbije jeste baza podataka Komesarijata za izbeglice i migracije, formirana na osnovu Upitnika koji povratnici po readmisiji popunjavaju na dobrovoljnoj bazi u Kancelariji za readmisiju na Aerodromu Nikola Tesla u Beogradu. Na osnovu popunjenog Upitnika dobijaju se informacije o: državi iz koje se povratnik vraća, nacionalnoj pripadnosti, polu, bračnom statusu, statusu lica u inostranstvu (među ponuđenim opcijama postoji i „tražio azil”), mestu prebivališta u Srbiji, vrsti trenutnog smeštaja, obrazovanju i vrsti zanimanja, zdravstvenom statusu i vrsti neophodne pomoći (lečenje, pribavljanje dokumenata, pravna pomoć, pomoć u nalaženju posla, stambeno zbrinjavanje i slično). Ovo su podaci koji mogu da

² Zakon o potvrđivanju sporazuma između Republike Srbije i Evropske zajednice o readmisiji lica koja nezakonito borave, Službeni glasnik RS - Međunarodni ugovori, br. 103/07.

³ Dostupno na http://www.parlament.gov.rs/upload/archive/files/lat/pdf/predlozi_zakona/3118-12Lat.pdf

⁴ Dostupno na <http://arhiva.kirs.gov.rs/articles/reado.php?type1=43&lang=SER&date=0>

se dobiju ako povratnici odluče da popune Upitnik. Koliki je broj onih koji se vraćaju putničkim automobilom ili autobusom i njihove potrebe je nemoguće sagledati jer nemaju kome da se jave na graničnom prelazu.

Komesarijat za izbeglice i migracije Republike Srbije koordinira i organizuje primarni i urgentni prihvata povratnika i stvara uslove za uspešnu reintegraciju povratnika po osnovu Sporazuma o readmisiji. Kancelarija za readmisiju na Aerodromu Nikola Tesla u Beogradu otvorena je u februaru 2006. godine i ona je zajedno sa Komesarijatom za izbeglice zadužena za aktivnosti primarnog prihvata povratnika od 2009. godine. U Kancelariji povratnici dobijaju informacije o pravima, obavezama i mogućnostima, kao i savete o načinu pribavljanja ličnih dokumenata. Uz sve te informacije dobijaju i informaciju da za sve druge informacije treba da se jave povereniku za izbeglice u opštini u kojoj se povratnik vraća. Povratnici romske nacionalnosti se obično obraćaju za pomoć nevladinim organizacijama, koordinatorima za romska pitanja u opštinama u kojima postoje, medijatoricama u zdravstvu u svojim lokalnim domovima zdravlja ili pedagoškim asistentima u nastavi u školama u kojima se njihova deca upisuju ili vraćaju. Imajući u vidu da većinu povratničke populacije čine upravo lica romske nacionalnosti, veoma je važno podići svest i osnažiti povratnike prema Sporazumu o readmisiji, dobrovoljne povratnike i širu romsku populaciju u Srbiji da pristupe svojim pravima, zaštititi ih i u potpunosti uključiti u društvo u Srbiji. Jednako važno je i uputiti relevantne aktere na republičkom i lokalnom nivou u probleme sa kojima se navedene grupe susreću i podstaknuti ih da zajednički rade na olakšavanju pristupa ovih grupa svojim osnovnim pravima.

Ukoliko govorimo o pravima povratničkih porodica za reintegraciju povratnika u obrazovni sistem, osnovna prava garantovana su **Ustavom Republike Srbije**⁵ ustavnim garancijama ili putem neposredne primene ljudskih i manjinskih prava koja su zajemčena opšteprihvaćenim pravilima međunarodnog prava, potvrđenim međunarodnim ugovorima i zakonima. Ustav Republike Srbije garantuje *pravo na obrazovanje svakom pojedincu*, kao i pravo na život, razvoj i zaštitu od diskriminacije. **Zakonom o lokalnoj samoupravi** iz 2018. propisuje se da se opština/grad preko svojih organa stara o zadovoljavanju potreba građana u oblasti prosvete (predškolsko vaspitanje i obrazovanje i osnovno i srednje obrazovanje i vaspitanje), kulture, zdravstvene i socijalne zaštite, dečje zaštite, sporta i fizičke kulture.⁶ Zakonodavni okvir u oblasti socijalne i dečje zaštite prvenstveno čine Zakon o socijalnoj zaštiti, Zakon o finansijskoj

⁵ Ustav Republike Srbije, "Sl. glasnik RS", br. 98/2006 i 115/2021

⁶ Zakon o lokalnoj samoupravi, "Sl. glasnik RS", br. 129/2007, 83/2014 - dr. zakon, 101/2016 - dr. zakon, 47/2018 i 111/2021 - dr. Zakon

podrsci porodici s decom i Porodični zakon.

Polazeći od međunarodnog okvira, **Konvencija o pravima deteta**⁷, koju je naša država ratifikovala, štiti i garantuje dečja prava definisanjem standarda u oblasti zdravstvene zaštite, obrazovanja, kao i pravnih, administrativnih i socijalnih usluga.

Oblast obrazovanja u Republici Srbiji tokom 2020. i 2021. godine obeležila je pandemija virusa COVID-19 i prelazak na onlajn i hibridnu nastavu. Deca i učenici iz posebno osetljivih grupa našli su se pred novim izazovima, te je njihov položaj dodatno otežan. Pored toga, Vlada Republike Srbije usvojila je **Strategiju razvoja obrazovanja i vaspitanja do 2030. godine**⁸, koja je takođe jedna od značajnijih novina i kao strateški dokument predstavlja polaznu osnovu za dalji razvoj oblasti obrazovanja. U okviru ove Strategije važno mesto zauzima i sprečavanje napuštanja obrazovanja. Strategija predviđa mehanizme povećanja obuhvata, ali i mere sprečavanja i praćenja osipanja učenika u preduniverzitetskom obrazovanju: značajno veće uključivanje dece iz osetljivih grupa u predškolske ustanove, razvijanje različitih programa podrške za osetljive grupe dece i učenika, sistematičnije planiranje finansijskih i ljudskih resursa na regionalnom nivou, primena metodologije praćenja stope ranog napuštanja sistema obrazovanja preko jedinstvenog informacionog sistema, funkcionisanje posebnog tima u MPNTR za praćenje efekata ovih mera.

U Strategiji za socijalno uključivanje Roma i Romkinja u Republici Srbiji za period od 2016. do 2025. godine takođe je obrazovanje i sprečavanje osipanja prepoznato kao važan segment.⁹ Deca iz romske zajednice se često suočavaju sa teškoćama u ostvarivanju svog prava na dostupno i kvalitetno obrazovanje. Prema podacima koji su dostupni u Strategiji navodi se da su romska deca uzrasta do 5,5 godina su manje uključena u programe predškolskog obrazovanja. Dok je u opštoj populaciji obuhvat dece uzrasta od 3 do 5,5 godina predškolskim obrazovanjem oko 50%, u romskoj populaciji je svega 6%. Valja naglasiti da je potreba romske dece i dece iz povratničkih porodica za ovim programima veća pošto značajan broj njih živi u uslovima siromaštva, zbog čega nemaju dovoljno razvojne stimulacije i podsticajno okruženje. U praksi se često susrećemo sa činjenicom da romska deca nisu u potpunosti obuhvaćena ni obaveznim pripremnim predškolskim programom ili ga pohađaju neredovno i u kraćem trajanju.

⁷ Dostupno na <https://www.unicef.org/serbia/media/3186/file/Konvencija%20o%20pravima%20deteta.pdf>

⁸ Strategija razvoja obrazovanja i vaspitanja u Republici Srbiji do 2030. godine "Službeni glasnik RS", broj 63 od 23. juna 2021.

⁹ Strategijaa za socijalno uključivanje Roma i Romkinja u Republici Srbiji za period od 2016. do 2025. godine, "Službeni glasnik RS", broj 26 od 10. marta 2016.

Obuhvat obaveznim pripremnim predškolskim programom¹⁰ u opštoj populaciji je oko 93%, za razliku od romske zajednice, gde je taj obuhvat svega 77%. Imajući u vidu da je jedna od osnovnih uloga PPP da pripremi decu za polazak u osnovnu školu, pored toga što je zakonom propisano kao obavezno, i da na taj način deluje preventivno na neuspeh u osnovnom obrazovanju, proizilazi da predškolske ustanove nisu dovoljno spremne i/ili nemaju dovoljno kapaciteta da se postave spram potreba dece iz romske zajednice. Zbog toga veliki broj romske dece nije dovoljno pripremljen za ulazak u sistem osnovnog obrazovanja, što je važan faktor kasnijeg neuspeha u daljem toku obrazovno-vaspitanog procesa. Deca pripadnici romske zajednice često pohađaju skraćenu verziju PPP ili u poludnevnim programima, tako da su do polaska u osnovnu školu skoro isključena od svojih vršnjaka.

Zakonom o osnovama sistema vaspitanja i obrazovanja¹¹ propisane su i obaveze Nacionalnog prosvetnog saveta (NPS) i Saveta za stručno obrazovanje i obrazovanje odraslih (SSOOO) da prate, analiziraju i daju preporuke za smanjenje osipanja dece i učenika iz obrazovnog sistema i da utvrđuju predloge mera za nastavak obrazovanja osoba koje su napustile sistem. Škole imaju obavezu da unesu u školski razvojni plan (ŠRP) mere za prevenciju osipanja, kao i da ih realizuju i prate. Takođe, zakon o osnovama sistema obrazovanja i vaspitanja jasno propisuje mere za neopravdano izostajanje učenika sa časova, kao i vidove podrške. Prema učeniku koji vrši povredu pravila ponašanja u školi ili ne poštuje odluke direktora i organa škole, neopravdano izostane sa nastave pet časova, odnosno koji svojim ponašanjem ugrožava druge u ostvarivanju njihovih prava, škola uz učešće roditelja ili drugog zakonskog zastupnika pojačava vaspitni rad aktivnostima u okviru odeljenske zajednice i stručnim radom odeljenskog starešine, pedagoga, psihologa i posebnih timova, a kada je neophodno sarađuje sa odgovarajućim ustanovama socijalne, odnosno zdravstvene zaštite sa ciljem definisanja i pružanja podrške učeniku u vezi sa promenom njegovog ponašanja.

¹⁰ Zakon o osnovnom obrazovanju i vaspitanju, „Službeni glasnik RS“, broj 55/2013

¹¹ Zakon o osnovama sistema vaspitanja i obrazovanja, "Sl. glasnik RS", br. 88/2017, 27/2018 - dr. zakon, 10/2019, 27/2018 - dr. zakon, 6/2020 i 129/2021

Socijalna isključenost i siromaštvo

Hronično siromašni ljudi (engl. chronic poverty) doživljavaju uskraćenost tokom dugog niza godina, a često i tokom celog života, i primetno je da i buduće generacije ostaju u položaju siromaštva. Ovo razlikuje hronično (ili trajno) siromaštvo od prolaznog siromaštva, gde ljudi „ulaze i izlaze” iz siromaštva ili samo povremeno padaju ispod granice siromaštva. Hronično siromaštvo je definisano njegovim trajanjem – obično traje duže od pet godina. Romska zajednica spada u one zajednice koje se nose sa najvećim teretom siromaštva i diskriminacije i nailaze na prepreke u svim segmentima života.

Romska deca obično nose najteži teret siromaštva kao najkrhkiji članovi zajednice. Romska deca koja žive u siromaštvu često su uhvaćena u ciklus transgeneracijskog siromaštva. Za one koji žive u hroničnom siromaštvu, mnoga ljudska prava su nedostižna. Siromaštvo povećava rizike za kršenje ljudskih prava i socijalnu isključenost. Deca koja žive u siromaštvu često su izložena zanemarivanju, dečijem radu, nepismenosti, kasnije nezaposlenosti i beskućništvu. Često žive u izolaciji i nevidljivi su za društvo. Siromaštvo nije pravo deteta i nijedno dete ne treba da se nalazi u ovoj situaciji. Izlazak iz siromaštva jedan je od značajnijih izazova sa kojima se kao društvo suočavamo.

U kontekstu naše teme, da bismo objasnili uticaj siromaštva na obrazovna postignuća romske dece, ćemo se poslužiti Maslovljevu hijerarhiju potreba.¹² Maslovljeva hijerarhija potreba jedna je od najuticajnijih teorija motivacije i sastoji se od petostepenog modela ljudskih potreba. Generalno ljudske potrebe su jasno hijerarhijski postavljene. Niži nivoi potreba se moraju realizovati da bi se aktivirale potrebe višeg nivoa. Naša osnovna potreba je potreba za fizičkim opstankom i to je prva stvar koja motiviše naše ponašanje. Samoaktualizacija (kojoj se teži kroz obrazovanje) nalazi se na najvišem stepenu u piramidi potreba. Sažeto: tek kada su nam osnovne potrebe zadovoljene, imamo mogućnost da se fokusiramo na ostale, bez kojih je život moguć (ali s kojima je neupitno kvalitetniji). Maslov je kasnije modifikovao ovaj stav, te je rekao da prethodna potreba ne mora biti stopostotno zadovoljena da bi se prešlo na sledeću. Ovo znači da ako je neko gladan neće preterano mariti da ulaže u obrazovanje i to je adaptivno ponašanje u datom trenutku, ali dugoročno nije za jedinku niti porodicu jer je održava u stanju uskraćenosti ili siromaštva. Pretpostavka je da su obrazovanje i zaposlenje najvažniji faktori za izlazak iz siromaštva.

¹² Maslov, A. (1943). Članak Teorija ljudske motivacije

Obrazovanje dece iz povratničkih porodica u Republici Srbiji – stanje i praksa

Siromaštvo je definitivno najveći razlog zbog kog deca ne koriste obrazovne usluge⁷. Predškolsko i osnovno obrazovanje su obavezni i besplatni na celoj teritoriji Republike Srbije. Međutim, postoje troškovi u vezi sa obrazovanjem koji rastu kako dete postaje starije. Nedostatak dokumentacije ne bi smelo da bude problem pri upisu jer se upis realizuje spram brže procedure koju je propisalo MPNTR. Iako ih ima malo, postoje i roditelji koji veruju da njihovoj deci škola nije potrebna i da deca treba da pomažu i rade kod kuće¹³

U godišnjem Izveštaju Evropske Komisije o napretku Srbije za 2021. godinu, ocenjeno je da je ostvaren izvestan napredak u sprovođenju prošlogodišnjih preporuka modernizacijom akademskih nastavnih planova i programa i operacionalizacijom Nacionalnog okvira kvalifikacija (NOK). Pandemija bolesti COVID-19 je poremetila organizaciju i kvalitet nastave na svim nivoima obrazovanja. Preporuke iz izveštaja za 2020. godinu i dalje ostaju u velikoj meri važeće.

U narednom periodu Srbija treba da preduzme dalje mere da:

- poveća učešće dece u predškolskom vaspitanju i obrazovanju, naročito dece iz ugroženih sredina;
- konsoliduje sistem NOK, sa dodatnim fokusom na kvalitetu i obimu neformalnog obrazovanja;
- obezbedi potpunu usklađenost politike i institucionalnog okvira za osiguranje kvaliteta u visokom obrazovanju sa preporukama Evropskog udruženja za osiguranje kvaliteta u visokom obrazovanju (ENQA).

Jedan od najvećih problema dece povratnika je upis i zadržavanje u obrazovnom sistemu. U nastojanju da se integrišu u školski sistem u Srbiji, povratnici se suočavaju sa nekoliko izazova:

1) nedostatak odgovarajuće i kompletne dokumentacije za upis; 2) nedostatak finansijskih sredstava za prevod i nostrifikaciju dokumenata; 3) nepoznavanje srpskog jezika; 4) nedostatak individualizovane podrške u obrazovnom sistemu itd.

U kombinaciji, ovi izazovi dovode ili do čestog isključivanja romske dece povratnika iz obrazovnog sistema, kašnjenja u upisu i smeštanja dece u nevršnjačka odeljenja ili obrazovanja

¹³ Istraživanje o položaju i potrebama povratnika u Srbiji po Sporazumu o readmisiji 2019. godine, 2019, Dostupno na <https://kirs.gov.rs/media/uploads/Readmisija/Prirucnici/Istrazivanje-o-položaju-i-potrebama-povratnika-u-Srbiji-po-Sporazumu-o-readmisiji-2019-godine.pdf>

odraslih ili napuštanja i niske stope zadržavanja romske dece povratnika.

Zakon o osnovama sistema vaspitanja i obrazovanja¹⁴ predviđa brojne odredbe koje su značajne za unapređenje inkluzivnog obrazovanja. Zakon propisuje da detetu, učeniku i odraslom kome je usled socijalne uskraćenosti, smetnji u razvoju, invaliditeta, teškoća u učenju, riziku od ranog napuštanja školovanja i drugih razloga potrebna dodatna podrška u obrazovanju i vaspitanju ustanova obezbeđuje otklanjanje fizičkih i komunikacijskih prepreka, prilagođavanje načina ostvarivanja školskog programa i izradu, donošenje i ostvarivanje individualnog obrazovnog plana. Interresorna komisija vrši procenu potreba deteta, učenika i odraslog za dodatnom obrazovnom, zdravstvenom i socijalnom podrškom. Dodatna podrška se odnosi na prava i usluge koje detetu obezbeđuju prevazilaženje fizičkih i socijalnih prepreka radi nesmetanog obavljanja svakodnevnih životnih aktivnosti značajnih za uključivanje u obrazovni proces, život u zajednici i napredovanje. Interresornu komisiju obrazuje organ jedinice lokalne samouprave nadležan za poslove društvenih delatnosti na osnovu sporazuma o saradnji između ustanova sistema obrazovanja, državne uprave i lokalne samouprave, socijalne zaštite i zdravlja. Jedinica lokalne samouprave određuje sedište rada, obezbeđuje i isplaćuje naknade za rad članova, obezbeđuje tehničku i drugu podršku za njen rad, obezbeđuje sredstva za finansiranje podrške preporučene od strane interesorne komisije, obezbeđuje arhiviranje i čuvanje dokumentacije i prikuplja izveštaje o radu interesorne komisije, predloženoj podršci i njenim efektima najmanje dva puta godišnje. Za pripadnike nacionalne manjine obrazovno-vaspitni rad može da se izvodi i dvojezično – na jeziku i pismu nacionalne manjine i na srpskom jeziku.

U svim ustanovama su zabranjeni diskriminacija i diskriminatorско postupanje.

Zakonom o izmenama i dopunama Zakona o osnovnom obrazovanju i vaspitanju predviđeno je da deca iz osetljivih društvenih grupa mogu da se upišu u školu bez dokaza o prebivalištu roditelja i potrebne dokumentacije, a s dostavljenim dokazom o zdravstvenom pregledu deteta.

Pravilnikom o pedagoškom i andragoškom asistentu¹⁵ propisuju se bliži uslovi za rad, stepen i vrsta obrazovanja i program obuke za pedagoškog asistenta i andragoškog asistenta. Sastavni deo ovog pravilnika jeste i Program obuke, koji ima za cilj osposobljavanje pedagoškog asistenta za unapređivanje rada s grupom dece i učenika romske nacionalnosti. Poslove pedagoškog

¹⁴ Zakon o osnovama sistema vaspitanja i obrazovanja, "Sl. glasnik RS", br. 88/2017, 27/2018 - dr. zakon, 10/2019, 27/2018 - dr. zakon, 6/2020 i 129/2021

¹⁵ Pravilnik o pedagoškom asistentu i andragoškom asistentu (Sl. glasnik RS, br. 87/2019). Dostupno na http://demo.paragraf.rs/demo/combined/Old/t/t2019_12/t12_0174.htm

asistenta za decu i učenike romske nacionalnosti kojima je potrebna dodatna podrška u obrazovanju može obavljati lice koje ima stečeno srednje obrazovanje u četvorogodišnjem trajanju, govori romski jezik i ima savladan program obuke u skladu s pravilnikom.

Oblast predškolskog vaspitanja i obrazovanja prvi put je regulisana posebnim Zakonom o predškolskom vaspitanju i obrazovanju 2010. i izmenama i dopunama ovog zakona 2017. godine. U budžetu jedinice lokalne samouprave obezbeđuju se sredstva za ostvarivanje delatnosti predškolskog vaspitanja i obrazovanja (poludnevni i celodnevni boravak, ishrana, nega i preventivna zaštita dece predškolskog uzrasta) u visini do 80% od ekonomske cene po detetu¹⁶; ostvarivanje dodatne podrške detetu i učeniku u skladu s mišljenjem interresorne komisije, osim onih za koje se sredstva obezbeđuju iz budžeta Republike Srbije. Pravilnikom o dodatnoj obrazovnoj, zdravstvenoj i socijalnoj podršci detetu, učeniku i odraslom se uređuju bliži uslovi za procenu potreba za dodatnom obrazovnom, zdravstvenom ili socijalnom podrškom detetu, učeniku i odraslom. Procena se zasniva na celovitom i individualnom pristupu, na jednakim mogućnostima u sagledavanju potreba deteta, učenika i odraslog, s ciljem da se pružanjem odgovarajuće podrške omogući društvena uključenost kroz pristup pravima, uslugama i resursima.

Međutim, u podacima koje nalazimo u MISC6 istraživanju pokazatelja iz 2019. godine nailazimo na sledeće brojeve: dok je povećan broj dece uzrasta od tri do pet godina koja su pohađala obrazovanje u ranom detinjstvu (sa 50,2% u 2014. godini na 60,6% u 2019. godini), obuhvat romske dece je i dalje nizak (5,7% u 2014. godini, 7,4% u 2019. godini). Slično tome, stopa upisa na obavezno predškolsko obrazovanje je ostala veoma visoka (93% u 2019. godini), dok je bila znatno niža za romsku decu (77%). Potrebni su dalji naponi na postizanju pravičnog predškolskog obrazovanja, jačanju uprave i proširenju obima i kvaliteta infrastrukture i usluga. Stopa prevremenog napuštanja školovanja se smanjila na 5,6% u 2020. godini u odnosu na 6,6% prethodne godine.¹⁷

Pandemija bolesti COVID-19 je navela Republiku Srbiju da usvoji **hibridni i onlajn model nastave** u zavisnosti od učestalosti pandemije. Dodatno zakonodavstvo o učenju na daljinu i obavezne smernice usvojene su kako bi se olakšala nastava. Učenje na daljinu je organizovano putem TV emitera i digitalnih alata. Međutim, potrebni su dalji naponi kako bi se nadoknadile

¹⁶ Zakon o predškolskom vaspitanju i obrazovanju ("Sl. glasnik RS", br. 18/2010, 101/2017, 113/2017 - dr. zakon, 95/2018 - dr. zakon, 10/2019, 86/2019 - dr. zakon, 157/2020 - dr. zakon, 123/2021 - dr. zakon i 129/2021)

¹⁷ Republički zavod za statistiku i UNICEF. (2019). Istraživanje višestrukih pokazatelja položaja žena i dece u Srbiji i Istraživanje višestrukih pokazatelja položaja žena i dece u romskim naseljima u Srbiji 2019

praznine u učenju uzrokovane digitalnom isključenošću, posebno među učenicima u nepovoljnom položaju.

U cilju povećanja dostupnosti osnovnog obrazovanja svakom detetu u Republici Srbiji i stvaranja uslova za kvalitetno obrazovanje, u skladu sa potrebama i sposobnostima deteta, Zakon o osnovama sistema obrazovanja i vaspitanja predvideo je mogućnost upisa dece, naročito one iz osetljivih društvenih grupa, i bez posedovanja potpune dokumentacije. Tako deca koja ne poseduju izvod iz matične knjige rođenih ili nemaju prijavljeno prebivalište ili boravište na teritoriji opštine u kojoj se škola nalazi mogu da se upišu u tu školu. Ipak, *u praksi se ponekad dešava da osnovne škole odbijaju da postupe u skladu sa zakonom*. Deca povratnika koja su se školovala u inostranstvu, a koja ne poseduju školske isprave (diplome, svedočanstva, školska uverenja o položenim ispitima) kao dokaz o završenom određenom razredu, mogu da se upišu **uslovno** u osnovnu školu, dok se ne pribave potrebna dokumenta. Međutim, i ova procedura može da potraje i prouzrokuje značajne troškove. Ukoliko povratnici ne poseduju školsku ispravu kod sebe, potrebno je da se obrate Ministarstvu spoljnih poslova Srbije zahtevom za njeno pribavljanje. Ovo ministarstvo naplaćuje administrativnu taksu za pribavljanje dokumenata iz inostranstva. Procedura nostrifikacije, tj. priznavanja školske isprave pokreće se pred Ministarstvom prosvete Srbije, koje takođe naplaćuje administrativnu taksu za nostrifikaciju, a samo lica koja su korisnici socijalne pomoći i nezaposlena lica mogu da budu oslobođena plaćanja ove takse. Kako se uz zahtev za nostrifikaciju mora priložiti i zvanični prevod isprave na srpskom jeziku, potrebno je još platiti i usluge sudskog tumača. Kada se sve sabere, dobija se iznos koji povratnici po sporazumu o readmisiji najčešće nisu u mogućnosti da plate.

Drugi problem u pristupu pravu na obrazovanje koji deca povratnika mogu da imaju jeste nedovoljno ili totalno nepoznavanje srpskog jezika, na kom se ostvaruje vaspitno-obrazovni program. Ne postoje programi koji bi omogućili ovoj deci učenje srpskog jezika pred polazak u školu, pa ona često ne mogu da prate nastavu, zaostaju za drugom decom u školovanju, bivaju demotivisana i ispisuju se iz škole, a nekada bivaju i bezrazložno upućena u škole za decu sa posebnim potrebama. Jedinu pomoć u učenju srpskog jezika i uključivanju u sistem obrazovanja pružaju pojedine nevladine organizacije u okviru svojih projekata i pedagoški asistenti u nastavi u školama u kojima postoji takva osoba i tu imamo najbolje primere integracije dece povratnika.

Nivoi obrazovanja u Republici Srbiji i pregled aktuelnog stanja

Pohađanje pripremnog predškolskog, kao i predškolskog programa od posebnog je značaja za decu iz osetljivih grupa i neophodno je obezbediti njihovo veće učešće. **Pravilnikom o bližim uslovima za utvrđivanje prioriteta za upis dece u predškolsku ustanovu**¹⁸ prioritet upisa se daje deci iz društveno osetljivih grupa, u koje spadaju deca žrtve nasilja u porodici, deca iz porodica koje koriste neki oblik socijalne zaštite i deca bez roditeljskog staranja, deca samohranih roditelja, deca iz socijalno nestimulativnih sredina, deca sa smetnjama u psihofizičkom razvoju, deca iz porodica u kojima postoji dete koje je teško obolelo ili ima smetnje u psihofizičkom razvoju, deca teško obolelih roditelja, deca čiji su roditelji ratni vojni invalidi ili imaju status raseljenog ili prognanog lica, deca koju je predložio centar za socijalni rad i deca iz sredina u kojima im je usled porodičnih i drugih životnih okolnosti ugroženo zdravlje, bezbednost i razvoj.

Zakon o osnovnom obrazovanju¹⁹ (čl. 4) predviđa da svako lice ima pravo na besplatno i kvalitetno osnovno obrazovanje i vaspitanje u javnoj školi, kao i da svaki učenik javne škole može besplatno da koristi knjige, školski materijal, prevoz, ishranu, kao i smeštaj kada je to potrebno, u skladu sa zakonom. U praksi, učenici retko mogu ostvariti ovu vrstu podrške, što je posebno od značaja za decu iz osetljivih grupa. Mera koja je zamišljena kao vid podrške deci iz posebno osetljivih grupa jeste i odlaganje upisa u prvi razred za godinu dana. U praksi se dešava da se odlaganje upisa preporučuje deci koja nisu postigla zadovoljavajuće rezultate na testiranju za upis usled nepoznavanja jezika ili usled „slabije socijalizacije”, što može biti upravo posledica neadekvatnog pohađanja predškolskog programa. Iako se testiranje dece za upis može realizovati i na maternjem jeziku deteta, to se opet u praksi ne realizuje i doprinosi lošim rezultatima na testovima ili čak odlaganju upisa. Kada se govori o srednjem obrazovanju, može se zaključiti da je broj dece iz osetljivih grupa nesrazmerno veći u stručnim školama, posebno u trogodišnjem trajanju, u odnosu na broj učenika koji pohađaju stručne škole u trajanju od četiri godine ili gimnazije. Kao i kod osnovnog obrazovanja, zakon koji reguliše srednje obrazovanje predviđa program saradnje sa porodicom, ali se u praksi u najvećem broju slučajeva odnosi na saradnju sa porodicama dece koja dolaze iz opšte populacije, dok izostaje ili ne postoji dovoljno razvijena saradnja sa roditeljima dece iz osetljivih grupa

¹⁸ Pravilnik o bližim uslovima za utvrđivanje prioriteta za upis dece u predškolsku ustanovu "Službeni glasnik RS", broj 44 od 17. juna 2011.

¹⁹ Zakon o osnovnom obrazovanju, "Sl. glasnik RS", br. 55/2013, 101/2017, 10/2019, 27/2018 - dr. zakon i 129/2021

Opšte karakteristike školskog deteta

U ovom Vodiču ćemo samo pomenuti pregled karakteristika školske dece da bismo približili razumevanje ovog intenzivnog perioda razvoja. Celokupan dečji predškolski razvoj je dugoročna priprema za polazak u školu. Intenzivnije pripreme za školsku sredinu počinju u porodici i vrtiću od šeste do sedme godine. Ova priprema je potrebna i samom detetu, ali i roditeljima i instituciji. Kako detetu olakšati proces socijalizacije u školi? Škola je takva institucija koja od svojih članova zahteva određen način ponašanja i poštovanje sistema pravila. Sposobnost da se prihvate zahtevi i da se ispune predviđena ponašanja označava **socijalnu zrelost deteta** za polazak u školu.

U suštini tu zrelost čini jedan skup stavova prema školi kao ustanovi, odnosno prema školskom načinu učenja. Među tim stavovima mogli bismo izdvojiti sledeće:

- odnos prema polasku u školu (prema želji da se bude đak, prema neophodnosti učenja);
- odnos prema tipično školskim sadržajima rada (školski predmeti) i školskim načinima ostvarivanja tih sadržaja (ocenjivanje, poštovanje određenih pravila);
- odnos prema učitelju (kao osobi sa posebnom funkcijom) i prema vršnjacima.

Komunikacija i interakcija deteta sa socijalnom sredinom je nužan uslov optimalnog razvoja. Ali i sama komunikacija se razvija i menja. Ta promena odnosa prema odraslom omogućava detetu da se usredsredi na zadatak, da ga prihvati i da ne reaguje na zbivanja u okolini. Kod deteta sa ovim oblikom komunikacije je snažno izražena potreba za uzajamnim razumevanjem i empatijom. Njegovo je ponašanje uslovljeno ukupnim kontekstom i podređeno je cilju. Dete se orijentiše ne samo na neposredne odnose sa odraslima, već i na svesno prihvaćene zadatke, norme, pravila. Shvatajući uslovnost situacija, dete u samoocenu unosi povratne informacije, razlikuje pojedine (vaspitne) postupke od opšteg stava vaspitača prema sebi.²⁰ Ponašanja se intelektualizuju, postaju shvaćena, a ta svest omogućava pojavu voljnosti funkcija i ponašanja.²¹ Socijalna zrelost deteta ispoljava se i u odnosu prema vršnjacima a ne samo prema odraslima. Menja se to kako dete opaža i procenjuje vršnjake, kakav odnos sa njima uspostavlja, kakvu komunikaciju sa njima održava. Opisi vršnjaka postaju apstraktniji, upućuju na interesovanja i na neka karakterna svojstva. Saradnja u situaciji zajedničkog zadatka postaje ostvariva i moguća kategorija. Važno je istaći da se nabrojane karakteristike socijalnog

²⁰ Brković, A. (2011). Razvojna psihologija. Čačak: Regionalni centar za razvoj zaposlenih

²¹ Vigotski, L.S. (1977) Mišljenje i govor. Beograd: Nolit

ponašanja, naročito adekvatni odnosi sa odraslima i vršnjacima, mogu osmišljenim programom razvijati i podići na viši nivo.

Digitalizacija i edukativni razvoj

Obrazovne ustanove – pored skraćenih časova, mogućnosti da se nastava pohađa na daljinu i produženog trajanja raspusta – nisu osmislile nove mere koje bi pomogle u praćenju nastave, posebno deci iz osetljivih grupa kakva su deca povratnici. Prilikom analize uticaja onlajn i hibridnog metoda rada na obrazovanje u Republici Srbiji moraju se imati u vidu **različiti kapaciteti roditelja** u pružanju podrške svojoj deci prilikom učenja. Takođe je neophodno da domaćinstvo u kome učenik živi ima uslove koji učeniku omogućavaju da isprati ovakav oblik nastave, odnosno da porodica poseduje televizori računar, da ima pristup internetu i električnoj energiji.

Strategija obrazovanja prepoznaje digitalizaciju i navodi je kao jedan od strateških ciljeva Vlade Republike Srbije. Ona se implementira kroz tri osnovne aktivnosti: izgradnju ljudskih i institucionalnih kapaciteta; opremanje škola IKT infrastrukturom i njihovo povezivanje na internet; kreiranje i uspostavljanje elektronskih servisa (JISP, esDnevnik, digitalni udžbenici...).

Sve tri navedene aktivnosti sadrže brojne podaktivnosti koje, sinhronizovano implementirane, omogućavaju dodatne prilike za učenje i unapređuju obrazovno iskustvo učenika.

Strategija razvoja obrazovanja i vaspitanja u Republici Srbiji do 2030. godine sadrži poseban segment koji se odnosi na digitalno obrazovanje. Obrazovni sistem Republike Srbije prema ovoj Strategiji ima za cilj da podrži budući ekonomski razvoj zemlje kroz podsticanje i kreiranje takvog obrazovnog okruženja koje će omogućiti učenicima da steknu znanja i veštine, kao i da ovladaju savremenim tehnologijama i koriste njihov potencijal na svojim budućim radnim mestima.

Pitanje koje možemo postaviti u kontekstu naše teme jeste kako dopreti do najugroženije i najisključenije dece, što predstavlja najveći izazov, ali i najvažniji korak na tom putu. U istraživanju MISC ostaje primetno da deca iz najsiromašnijih i najisključenijih porodica zaostaju za ostalom decom u zdravlju, učenju u ranom detinjstvu i pristupu digitalnim sadržajima. U trenutku kada se sistem obrazovanja digitalizuje, mi se suočavamo sa činjenicom da deca iz romskih povratničkih porodica često nisu u mogućnosti da pristupe nastavi i praćenju sadržaja, manje su im dostupne informacije zbog tehničkih nedostataka (uređaj, internet), ali i slabije informatičke pismenosti roditelja, koji bi mogli da im pruže podršku. Učenje na daljinu je veliki izazov za učenike niskog socio-ekonomskog statusa jer najčešće nemaju adekvatan uređaj i

tehničku infrastrukturu. Zato su u okviru FOR grant šeme podeljeni tableti korisničkim porodicama, ali i realizovane dodatne radionice IT opismenjavanja roditelja i dece.

FOR MODEL OBRAZOVNE INTEGRACIJE KAO PRIMER DOBRE PRAKSE OBRAZOVNE INTEGRACIJE

Fondacija za obrazovanje Roma od 2016. godine sprovodi projekat povećanja zapošljivosti Roma povratnika u Srbiji. Uz podršku Nemačke finansijske saradnje, realizaciju Nemačke razvojne banke KfW u ime Vlade Republike Nemačke i implementaciju Fondacije za obrazovanje Roma u Republici Srbiji, ovaj grant ima za cilj da kombinuje program stipendiranja i završetka srednje škole sa obukama za povećanje konkurentnosti Roma koji ulaze na tržište rada. Projekat je integracija tri komponente: podrška srednjoškolskom obrazovanju romske omladine, podrška zapošljivosti srednjoškolaca stipendista FOR i integracija Roma povratnika iz Nemačke u srpsko društvo, pre svega dece, u obrazovni sistem.

Ovaj projekat je mapirao ponovljene obrasce sa kojima se deca iz romskih porodica susreću u obrazovnom sistemu i na tržištu rada. Smanjeni izgledi za zapošljavanje nakon diplomiranja, u kombinaciji sa socio-ekonomskim i kulturološkim pritiskom, često dovode do toga da Romi/kinje napuste školu i/ili studije. Mnogi poslodavci i dalje oklevaju da zaposle romske srednjoškolce i studente, čak i ako imaju odgovarajuću kvalifikaciju, a velika konkurencija za slobodna radna mesta koja su dostupna pogoršava situaciju. Iskustvo Fondacije govori da je došlo do promene na tržištu, konkurencija za slobodna radna mesta je daleko bolja nego u periodu 2016–2018, no i dalje postoji animozitet prema romskoj populaciji.

U okviru faze I programa ostvareni su sledeći rezultati:

- Od školske 2016/2017. do školske 2018/2019. godine obezbeđene su srednjoškolske *stipendije za 1.310* mladih Roma, čime je značajno prevenirano napuštanje školovanja, ali i poboljšano školsko postignuće stipendista.
- Svake godine od početka programa, najmanje 50 romskih srednjoškolaca i diplomaca učestvovalo je na praksi, a najmanje 25 romskih diplomaca pohađalo je kurseve i obuke stručnog usavršavanja.
- Oko 435 mladih Roma dobilo je podršku po povratku iz Nemačke; njih 766 je završilo stručnu obuku, a 300 stručnu praksu u kompanijama.
- 438 romskih porodica povratnika iz Nemačke u Srbiju dobilo je podršku u procesu reintegracije – sa posebnim akcentom na reintegraciji njihove dece u obrazovni sistem.

Što se tiče samo programske komponente 3, pomenućemo najvažnije ostvarene rezultate u obrazovnoj integraciji romske dece iz povratničkih porodica. U ovoj fazi podržane su organizacije u četiri grada i opštine, i to: Edukativni centar Roma, Subotica, NVO ROSA, Sat Mahala, Leskovac, NVO Indigo, Crvena zvezda, Niš i Udruženje Roma intelektualaca, Vladičin Han/Prekodolce. Broj podržanih porodica u ovom ciklusu iznosi 220.

Brojevi dece upisane u PPP i osnovnu školu:

- 70 dece u PPP
- 181 dete (7–10 godina) upisano u osnovnu školu.
- U pogledu dodatne obrazovne podrške deci, ostvareni su sledeći rezultati:
 - 181 dete (7–10 godina) pohađalo je kurseve srpskog jezika
 - 169 dece (7–10 godina) koristilo je časove podučavanja van škole
 - 146 dece (11–15 godina) koristilo je tutorski program nakon škole
- Po broju održanih časova jezika i podučavanja:
 - Održan 1261 čas srpskog jezika
 - Održan 871 vanškolski čas podučavanja
- U pogledu materijalne podrške deci: 136 dece obezbeđeno udžbenicima/školskim materijalom (kao rezultat saradnje sa organizacijom HELP). U pogledu poboljšanja rezultata: 127 dece od petog do osmog razreda je popravilo negativne ocene.

Nakon ovih rezultata, projekat je nastavljen kroz **fazu II u periodu 2019–2023**, u okviru koje je nastao i ovaj Vodič dobrih praksi. U okviru druge faze, kroz dva ciklusa i šest grantova, podržane su lokalne organizacije u četiri grada/opštine:

- ❖ Udruženje Roma intelektualaca, Vladičin Han,
- ❖ UG Ruke prijateljstva, Kraljevo,
- ❖ Centar za edukaciju Roma i etničkih zajednica, Beograd,
- ❖ Grupa za decu i mlade Indigo, Niš.

U toku prvog ciklusa grant programa podržane organizacije su obuhvatile 408 dece, a tokom drugog ciklusa grant programa 496 dece – ukupno **904 dece kroz komponentu 3**.

Ono što su sve organizacije grantisti ovog ciklusa radile u svojim lokalnim zajednicama odnosi se na:

- direktnu podršku deci povratnika u integraciji u obrazovni sistem,
- podršku za sticanje adekvatnih znanja i veština za decu,
- povećanje roditeljskih veština i nivoa informisanosti o obrazovanju i socijalnim pravima Roma povratnika.

Projekat je bio usmeren na pojedinačne učenike povratnike i njihove roditelje, koji se suočavaju sa višestrukim izazovima da se integrišu u uobičajeni društveno-ekonomski život sredine. Organizacije učesnice programa su svaka u svojoj zajednici radile na doseganju porodica i uspostavljanju saradnje sa njima. Organizacije su ostvarivale inicijalni kontakt sa porodicama kroz kućne posete i rad na terenu u samoj zajednici. Odabrane organizacije su svojevrsna lokalna čvorišta za povratničke i romske porodice. Njihova snaga jeste u tome što ih porodice prepoznaju i obraćaju im se za podršku u različitim oblastima u kojima im je pomoć neophodna i potrebna. Sledeći segment projekta tiče se mentorskog i tutorskog rada sa decom koja su uključena u školski sistem.

Svrha mentorskog rada je da se dopre do dece i porodica koje su najizolovanije i isključene iz sistema, a prva faza rada sa svakom porodicom bila je uspostavljanje kontakta sa njima u životnom okruženju. Podrška u učenju i sticanju novih znanja i veština je obezbeđena u školama (ukoliko su škole bile raspoložene za saradnju), u prostoru lokalne organizacije ili u naseljima i domovima učenika/ca. Pored toga, u svakoj zajednici organizovane su radionice o digitalnim veštinama i potrebnim znanjima za pristup onlajn učenju, kao i osnovama digitalne pismenosti za roditelje. Većina dece i porodica je dobila tablete i opremljena je za učenje na daljinu, ali su im nedostajale veštine i znanja za rad, što je premošćeno kroz ovaj projekat.

Važan aspekt projekta jeste i to što su porodice bile uključene u aktivnosti – mogle su da prate napredak u radu i da budu aktivni partneri u školovanju svoje dece.

U cilju povećanja dostupnosti osnovnog obrazovanja svakom detetu u Republici Srbiji i stvaranja uslova za kvalitetno obrazovanje u skladu sa potrebama i sposobnostima deteta, Zakon o osnovama sistema obrazovanja i vaspitanja predvideo je mogućnost upisa dece, naročito one iz osetljivih društvenih grupa, i bez posedovanja potpune dokumentacije.

Tako deca koja ne poseduju izvod iz matične knjige rođenih ili nemaju prijavljeno prebivalište ili boravište na teritoriji opštine u kojoj se škola nalazi mogu da se upišu u tu školu. Ipak, u praksi se ponekad dešava da osnovne škole odbijaju da postupe u skladu sa zakonom. Deca povratnika koja su se školovala u inostranstvu, a koja ne poseduju školske isprave (diplome, svedočanstva, školska uverenja o položenim ispitima) kao dokaz o završenom određenom razredu mogu da se upišu uslovno u osnovnu školu, dok se ne pribave potrebna dokumenta. Međutim, i ova procedura može da potraje i prouzrokuje značajne troškove. Na primer, školska uprava u Kraljevu u saradnji sa školama na teritoriji grada i lokalnom organizacijom radi na tome da se deca upisuju u razred koji kalendarski odgovara njihovom uzrastu i uz uslovni upis dok ne pribave dokumenta.

Drugi problem u pristupu pravu na obrazovanje kod dece povratnika može da predstavlja nedovoljno ili totalno nepoznavanje srpskog jezika, na kome se ostvaruje vaspitno-obrazovni program. Ne postoje programi koji bi omogućili ovoj deci učenje srpskog jezika pred polazak u školu, pa ona često ne mogu da prate nastavu, zaostaju za drugom decom u školovanju, bivaju demotivisana i ispisuju se iz škole, a nekada bivaju i bezrazložno upućena u škole za decu sa smetnjama u razvoju. Ovu važnu podršku i pomoć u učenju srpskog jezika, ali i drugog stranog jezika, pružale su im organizacije grantisti FOR programa. Takođe, deca su dobijala podršku i iz drugih nastavnih oblasti gde im je bila potrebna kroz tutorski program. Ovaj pristup nam je dao najbolje primere integracije dece povratnika, posebno kada gledamo školski uspeh dece uključene u program, gde su skoro sva deca završila razrede uz podršku tutora i uključenost roditelja. Lokalne organizacije kao najveće uspehe prepoznaju sledeće: zainteresovanost učenika da učestvuju u radionicama, posećuju i pohađaju aktivnosti učenja i mentorske podrške (posebno se ističe motivacija za učenje romskog i stranog jezika i poboljšanje digitalnih kompetencija), roditelji su aktivni partneri, pojedine škole su bile otvorene za saradnju i rado su učestvovala u projektnim aktivnostima, deca iz završnih razreda osnovne škole su većinski nastavila dalje obrazovanje, roditelji su pokazali motivaciju za zapošljavanje i unapređenje svojih kompetencija za izlazak na tržište rada, pojedine organizacije su imale dobru saradnju sa školskim upravama i lokalnom samoupravom. Pored inovativnih metoda koje su stečene i korišćene u radu sa učenicima i decom, ključni napredak je bio u prepoznavanju značaja izgradnje partnerskih odnosa sa porodicama i obezbeđivanja tolerantnije atmosfere. Roditelji izbegavaju da idu u školu da razgovaraju o problemima sa kojima se njihova deca suočavaju. uključeni.

To se dešava zbog zatvorene i hijerarhijske prirode odnosa između škole i porodice, zbog ogromnog društvenog i kulturnog jaza između nastavnika i roditelja Roma, od kojih većina nije završila osnovno obrazovanje. Sada je organizacija medijator između porodice i škole i pristup sistemu za romsku porodicu. Roditelji su zainteresovaniji za obrazovanje dece ukoliko su. Malobrojna postojeća istraživanja u našoj zemlji ukazuju na to da uvođenje obaveznog PPP i mogućnost upisa dece bez dokumenata predstavljaju najvažnije sistemske mere prevencije osipanja dece na kasnijim nivoima obrazovanja.²² Uz to, za sprečavanje osipanja iz sistema ranog obrazovanja posebno je važna intersektorska saradnja na lokalnom nivou, između vrtića, centara za socijalni rad, zdravstvenih institucija i lokalne samouprave, koja je zainteresovana za pitanje sprečavanja osipanja iz ranog obrazovanja i spremna da kreira inkluzivne politike i lokalne akcione planove za decu. Važno je i postojanje pedagoških asistenata, čija je uloga u povezivanju romske zajednice i sistema obrazovanja, između ostalog, veoma bitna za informisanje i prevazilaženje kulturoloških barijera i eventualnih nerazumevanja između roditelja i zaposlenih u vrtićima i školama. Smanjenju osipanja doprinosi i smanjenje troškova koje sa sobom nosi boravak u vrtiću, pre svega regresiranje troškova vrtića, dostupnost besplatne užine i pribora za rad dece. Prednost ima i postojanje organizovanog prevoza za decu.²³

Sa druge strane, najveći izazovi sa kojima su se naše organizacije susretale su siromaštvo povratničkih porodica, neizvesna budućnost i socijalna isključenost porodice u svim aspektima nepoznavanje većinskog jezika zajednice u kojoj deca polaze u školu i nespremnost za praćenje nastave, deca koja su prerasla kalendarski razred u koji su upisana, nespremnost društva da shvati njihovu poziciju i institucija da primenjuju svoje zakone, nepostojanje prilagođenog obrazovnog programa za decu povratnike, uočeni otvoreni i prikriveni stereotipi kod nastavnika i etiketiranje većinski romskih škola – a sve ovo stvara uslove za ponavljanje zahteva za azil i ponovne odlaske porodica.

Iako je zakonski i strateški okvir značajno unapređen, neophodno je dalje raditi na unapređenju sprovođenja zakonskih obaveza i strateških prioriteta. Važno je da postoji kontinuitet u procesu izrade i primene strateških dokumenata i akcionih planova i da se unapredi proces praćenja primene i postignutih rezultata u lokalnim samoupravama. Da bi se obezbedili uslovi za

²² Pavlović Babić, D., Krstić, K., Stepanović, I., Videnović, M., Lazarević, L., Simić, N. et al. (2013). Analiza faktora koji utiču na osipanje iz osnovnog i srednjeg obrazovanja. Beograd: Institut za psihologiju

²³ Marković Čekić, J., Radišić, J., Jovanović, V., Ranković, T. (2017). Developing a model for dropout prevention and intervention in primary and secondary schools in Serbia: Assessing the model's effectiveness. Beograd: Psihološka istraživanja

sistemska praćenje rezultata neophodno je dalje raditi na unapređenju procesa prikupljanja podataka i izveštavanja kako na nacionalnom tako i na lokalnom nivou i na izgradnji analitičkih kapaciteta institucija.

Jednako važno je i uputiti relevantne aktere na republičkom i lokalnom nivou u probleme sa kojima se navedene grupe susreću i podstaći ih da zajednički rade na olakšavanju pristupa ovih grupa svojim osnovnim pravima. Održavanje sastanaka sa predstavnicima lokalnih vlasti, pružaocima usluga i predstavnicima romske zajednice na teritoriji opština širom Srbije u kojima je vraćen veći broj povratničke populacije je jedan od načina prepoznavanja potreba sa terena i mogućnosti rešavanja potreba povratnika i drugih pripadnika romske populacije u cilju podizanja svesti i osnaživanja Roma u pogledu pristupa osnovnim socio-ekonomskim pravima i borbe protiv diskriminacije, kao i upoznavanja romske populacije sa pravima i obavezama.

Romska populacija se najčešće odlučuje da napusti zemlju upravo zbog problema sa kojima se svakodnevno suočava. Siromaštvo, visoka stopa nezaposlenosti, nizak nivo obrazovanja, nedostatak krova nad glavom, neadekvatna zdravstvena i socijalna zaštita, nedostatak lične dokumentacije i diskriminatorno postupanje države i ostalog većinskog stanovništva stvaraju sredinu nepovoljnu za uživanje osnovnih ljudskih prava. U takvoj sredini povratnici – naročito oni koji su nekoliko godina proveli u zemljama Zapadne Evrope i navikli se na kvalitetniji život i uživanje osnovnih ljudskih prava – nisu u mogućnosti da se snađu i brzo i efikasno integrišu u društvo. Tada se vrlo često kao posledica javljaju i sekundarne migracije.

Lokalne romske organizacije jesu najčešće centri za sva ova pitanja sa kojima se suočavaju romske povratničke porodice. One povezuju porodice sa sistemima i pružaju im osnovnu podršku pri ostvarivanju zakonom zagarantovanih prava.

Pored toga, neophodno je raditi na izgradnji kapaciteta lokalnih samouprava za mapiranje potreba svih svojih građana/ki. Jasno planiranje prioriteta u skladu sa potrebama treba da bude praćeno i određenim budžetskim stavkama u lokalnim budžetima koje su predviđene za aktivnosti od značaja za socijalno i obrazovno uključivanje dece iz romskih povratničkih porodica. U ove procese važno je uključiti i organizacije civilnog društva koje mogu da daju značajne doprinose na nivou svoje lokalne zajednice jer svoj rad baziraju pre svega na direktnom radu u zajednici.

Ono što bi jedinice lokalne samouprave mogle da podrže tiče se uspostavljanja jednakog statusa koordinatora za romska pitanja i kriterijuma koji su potrebni za njihovo angažovanje kao i realizacije dodatne podrške pri učenju dece iz povratničkih porodica kroz različite programe podrške koje finansira JLS i stoprocentnog obuhvata dece PPP.

Neophodne su dodatne edukacije zaposlenih u svim sistemima na lokalnom nivou (u sistemu socijalne i zdravstvene zaštite i sistemu obrazovanja) o svim aspektima koji su važni za unapređenje socijalne inkluzije i sprečavanje diskriminacije dece romske nacionalnosti.

NAJVAŽNIJE NAUČENE LEKCIJE I PREPORUKE

Problemi sa kojima se Romi/kinje povratnici suočavaju prisutni su u skoro svakom aspektu javnog i privatnog života i zato je neophodan holistički pristup aktera i rad u samoj zajednici, kao i uključivanje zajednice u rešavanje pitanja koja ih se tiču. Obrazovanje jeste karika koja će omogućiti kvalitetniji život deci povratnicima i zato je u najboljem interesu da se integrišu u obrazovni sistem primenom različitih mera od kojih su neke ponuđene u ovom Vodiču i pokazale su se kao efikasne i svrsishodne.

Odluke o preseljenju i migracijama dece najčešće su odluke koje donose njihove porodice, pod uticajem faktora koji utiču na njihovo postojće, ali i buduće stanje.

Republika Srbija je usvajala obrazovne politike, ali nijedna od njih nije obezbedila punu obrazovnu inkluziju niti značajno poboljšala ekonomski položaj građana Roma. Barijere na tržištu rada nisu dovoljno istražene niti su obrađene kroz političke inicijative. Srbija se zalaže za uključivanje dece povratnika u redovan školski sistem, ali životni standard, obrazovanje i zdravstveni pokazatelji romskih porodica i dalje su nisu na zadovoljavajućem nivou, što sprečava mnogu decu da redovno pohađaju školu.

Iako je ostvaren napredak u pogledu uključivanja ugrožene dece u obrazovanje, deca sa smetnjama u razvoju i invaliditetom, deca romske nacionalne pripadnosti, deca niskog socio-ekonomskog statusa i deca koja žive u ruralnim ili udaljenim područjima još uvek se teže uključuju u redovno kvalitetno obrazovanje u odnosu na drugu decu. Situacija se pogoršala tokom pandemije kovida. Dodatna podrška deci kojoj je ona potrebna često je nedovoljna i neravnopravno raspoređena po lokalnim samoupravama, a isto važi i za podršku školama i nastavnicima za korišćenje novih modela i inovacija, uključujući sprečavanje osipanja iz obrazovanja i ubrzanje kvalitetnog učenja korišćenjem digitalnih tehnologija. Takođe, još uvek se dešava da se deca upisuju u škole i odeljenja za obrazovanje odraslih jer sistem nema bolje rešenje. Reintegracija učenika u redovne škole i odeljenja mora biti pažljivo definisana, planirana i praćena, kako bi se obezbedio proces koji neće traumatizovati decu, posebno onu sa negativnim iskustvom u prethodnim školama. Važno je raditi u najboljem interesu svakog deteta da bi se na najbolji mogući način podržala integracija, sprećilo osipanje i svakom detetu pružile podjednake startne pozicije za školovanje, ali i za budućnost.

Ono što karakteriše FOR pristup i povećava uspeh reintegracije dece sadržano je i u sledećim preporukama:

- Svakom detetu se pristupa pojedinačno i **individualizovano** spram procenjenih potreba; Važan segment uspešnosti obrazovne integracije jeste **izgradnja partnerskih odnosa** sa porodicama i njihovo aktivno uključivanje u praćenje napretka dece. Primećena je veća
- motivacija i porast interesovanja povratničkih porodica za upis dece u škole koje treba negovati kroz razvoj dvosmernog odnosa i komunikacije;
- Mere kao što su **uključivanje roditelja** romskih učenika u savetodavna tela škole radi ostvarenja što bolje saradnje škole i roditelja imaju za cilj da zadrže romsku decu u obrazovnom sistemu i spreče njihovo osipanje iz redovnog obrazovanja;
- Poznavanje zakonskih legislativa i propisa u obrazovanju: deca iz osetljivih društvenih grupa u koje spadaju i povratnici mogu da se upišu u pripremni predškolski program i prvi razred samo sa dostavljenim dokazom o zdravstvenom pregledu deteta, bez druge obavezne zakonom propisane dokumentacije;
- Isticanje važnosti **kontinuiteta u obrazovanju** pri upisu dece u uzrasno odgovarajuće razrede, kao i olakšane procedure upisa dece u školu koji se realizuje kroz prethodnu proveru znanja i sposobnosti;
- Realizacija **kućnih poseta i direktan rad na terenu** sa zajednicom u samoj zajednici, kako bi se stvorio osećaj pripadanja i kako bi se školsko gradivo donelo i u kuće učenika/ca; **Dodatna podrška** u radu sa učenicima iz povratničkih porodica:
- Podrška u učenju srpskog jezika i ćirilice radi bolje integracije dece u školski sistem i sprečavanja osipanja.
- Tutorski program podrške deci u savladavanju školskog gradiva koji im pomaže da redovno prate nastavni program.
- Uspostavljanje **timova za praćenje uspeha romske dece** u obrazovnom sistemu jer je najveći izazov za osipanje dece tranzicija iz jednog ciklusa u drugi;
- Pružanje **jednakih startnih pozicija** svoj deci obezbeđivanjem školskog pribora i potrebnih sredstava za nastavu deci iz povratničkih porodica.

Na opštem nivou, postupci koji daju obrazovne rezultate svrstavaju se u tri opšte strategije u radu sa romskom decom: stvaranje dobrog odnosa škola–dete; podsticanje motivacije za učenjem i intelektualno aktiviranje. Ove strategije predstavljaju neophodne preduslove za proces učenja sve dece, a pojedini elementi koji ih čine su posebno značajni: zadovoljavanje dečjih potreba za sigurnošću, pripadanjem grupi i povezanošću sa relevantnim odraslim

(učiteljem); omogućavanje detetu da doživi uspeh u školskim aktivnostima, povezivanje gradiva s dečjim vanškolskim iskustvima, poznavanje i uvažavanje nivoa opštih predznanja, znanja srpskog jezika i sadržaja vanškolskih iskustava romske dece. Opisane strategije se mogu podvesti i pod interkulturalni pristup obrazovanju, koji teži da svakom detetu omogući da se u školi oseća sigurno, prihvaćeno i bezbedno, uvažava kulturne, socijalne i verske razlike.

Strana iskustva pokazuju da je jedna od značajnih mera u unapređivanju školovanja romske dece dodatna edukacija učitelja i nastavnika. Dodatna edukacija sa sadržajima delotvornih strategija u radu sa romskom decom i **informacijama o životu i kulturi Roma** mogla bi i u našoj sredini doprineti postepenom građenju tolerancije na različitosti i umanjenju školskog neuspeha romske dece.

Primeri dobre prakse integrisanih povratnika pokazuju mogućnost postojanja alternative u pogledu razumevanja spektra mogućnosti od obrazovanja preko zapošljavanja do stanovanja i generalno svih aspekata života. Međutim, faktori diskriminacije od strane šireg društvenog okruženja, kao i teška ekonomska situacija u celoj zemlji, mogu da utiču na nove migracije i povratak prakse napuštanja školovanja. Zato je važno prepoznavanje i podržavanje svih uspeha i napora povratničkih porodica i dece da se integrišu u sistem kao i omogućavanje jednakih šansi za učenje i punu participaciju svoj deci.

REFERENCE

1. Agencija za klasifikacije, Dostupno na <https://azk.gov.rs/index.php>
2. Brković, A. (1998). *Nastava - učenik - razvoj*. Užice: Učiteljski fakultet
3. Brković, A. (2011). *Razvojna psihologija*. Čačak: Regionalni centar za razvoj zaposlenih
4. Vigotski, L.S. (1977) *Mišljenje i govor*. Beograd: Nolit
5. Istraživanje o položaju i potrebama povratnika u Srbiji po Sporazumu o readmisiji 2019. godine. (2019). Beograd: Deutsche Gesellschaft für Internationale Zusammenarbeit (GIZ) GmbH. Dostupno na <https://kirs.gov.rs/media/uploads/Readmisija/Prirucnici/Istrazivanje-o-polozaju-i-potrebama-povratnika-u-Srbiji-po-Sporazumu-o-readmisiji-2019-godine.pdf>
6. Zakon o lokalnoj samoupravi (Sl. glasnik RS, br. 129/2007, 83/2014 - dr. zakon, 101/2016 - dr. zakon i 47/2018)
7. Zakon o predškolskom vaspitanju i obrazovanju ("Sl. glasnik RS", br. 18/2010, 101/2017, 113/2017 - dr. zakon, 95/2018 - dr. zakon, 10/2019, 86/2019 - dr. zakon, 157/2020 - dr. zakon, 123/2021 - dr. zakon i 129/2021)
8. Zakon o osnovnom obrazovanju i vaspitanju (Službeni glasnik RS, broj 55/2013)
9. Zakon o osnovama sistema obrazovanja i vaspitanja (Službeni glasnik RS, br. 72/09, 52/11, 55/13 i 35/15 – autent. tumačenje)
10. Zakon o socijalnoj zaštiti (Službeni glasnik RS, broj 24/11)
11. Zakon o Nacionalnom okviru kvalifikacija Republike Srbije, "Službeni glasnik RS", br. 27 od 6. aprila 2018, 6 od 24. januara 2020, 129 od 28. decembra 2021 - dr. Zakon
12. Zakon o potvrđivanju sporazuma između Republike Srbije i Evropske zajednice o readmisiji lica koja nezakonito borave, Službeni glasnik RS - Međunarodni ugovori, br. 103/07
13. Jovanović, V., Čekić Marković, J., Veselinović, Ž., Vušurović, A., Jokić, T. (2016). *Kako do škole društvene brige – studija o efektima mera prevencije i intervencije za sprečavanje osipanja učenika iz obrazovnog sistema Republike Srbije*. Beograd: Centar za obrazovne politike
14. Maslov, A. (1943). Članak Teorija ljudske motivacije, objavljeno u *Psychological Review*, 50, 370-396
15. Marković Čekić, J., Radišić, J., Jovanović, V., Ranković, T. (2017). *Developing a model for dropout prevention and intervention in primary and secondary schools in Serbia: Assessing the model's effectiveness*. Beograd: Psihološka istraživanja
16. Pavlović Babić, D., Krstić, K., Stepanović, I., Videnović, M., Lazarević, L., Simić, N. et al. (2013). *Analiza faktora koji utiču na osipanje iz osnovnog i srednjeg obrazovanja*. Beograd: Institut za psihologiju
17. Pravilnik o pedagoškom asistentu i andragoškom asistentu (Sl. glasnik RS, br. 87/2019). Dostupno na http://demo.paragraf.rs/demo/combined/Old/t/t2019_12/t12_0174.htm
18. Pravilnik o bližim uslovima za utvrđivanje prioriteta za upis dece u predškolsku ustanovu "Službeni glasnik RS", broj 44 od 17. juna 2011.
19. Republički zavod za statistiku i UNICEF. (2019). *Istraživanje višestrukih pokazatelja položaja žena i dece u Srbiji i Istraživanje višestrukih pokazatelja položaja žena i dece u romskim naseljima u Srbiji 2019, Konačni izveštaj*. Beograd: Republički zavod za statistiku i UNICEF

20. Prava od značaja za unapređenje socijalne uključenosti Roma povratnika. Dostupno na <https://romi-obrazovanjem-do-posla.org.rs/wp-content/uploads/2022/03/Prava-od-znacaja-za-unapredivanje-socijalne-ukljucenosti-Roma-povratnika.pdf>
21. Strategija za socijalno uključivanje Roma u Republici Srbiji za period od 2016–2025. Dostupno na <https://www.minrzs.gov.rs/sr/dokumenti/predlozi-i-nacrti/sektor-za-medjunarodnu-saradnju-evropske-integracije-i-projekte/strategija-za-socijalno-ukljucivanje-roma>
22. Strategija razvoja obrazovanja i vaspitanja u Republici Srbiji do 2030. godine. Dostupno na https://www.mpn.gov.rs/wp-content/uploads/2021/11/1-SROVRS-2030_MASTER_0402_V1.pdf
23. Statistike kancelarije za readmisiju. Dostupno na <https://kirs.gov.rs/cir/readmisija/statistike-kancelarije-za-readmisiju>
24. Ustav Republike Srbije. Dostupno na <http://www.ustavni.sud.rs/page/view/139-100028/ustav-republike-srbije>